

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies

Burger, J.P.

Citation

Burger, J. P. (2014, January 29). *Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies*. Boom Lemma, Den Haag. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/23180>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/23180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/23180> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Burger, Peter

Title: Monsterlijke verhalen : misdaadsagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies

Issue Date: 2014-01-28

Hoofdstuk 10

Waarheid, autoriteit en emotie: misdadsagen als retorische constructies

10.1 Inleiding: Het driekoppige monster

Dit onderzoek begon met de vraag naar de aard van ‘monsterlijke verhalen’: terugkerende verhalen over misdaden in het nieuws en in online discussies, waarvan de waarheid ter discussie staat. In de volksmond worden deze verhalen aangeduid als broodjes aap, de wetenschap spreekt van sagen en geruchten. Deze verhalen zijn om drie redenen monsterlijk.

Ten eerste omdat ze over monsterlijke gebeurtenissen gaan: extreme en uitzonderlijke daden; moord, vermindering en verkrachting, gepleegd door mensen die vaak worden aangeduid als ‘monsters’.

Ten tweede omdat ze volgens veel vertellers een waarschuwende boodschap bevatten: ze zijn monsterlijk in de oorspronkelijke zin van het Latijnse *monstrum*, ‘waarschuwend voorteken, wonderbare gebeurtenis, wezen dat de wil der goden kenbaar maakt’ en vandaar ‘bovennatuurlijk wezen, gedrochtelijk wezen’.²³¹ Deze verhalen tonen – *demonstreren* – de toestand van de wereld.

Ten slotte zijn de verhalen monsterlijk omdat ze zich lijken te verzetten tegen pogingen tot classificatie – zoals monsters die half mens, half dier zijn, zijn ook monsterlijke verhalen hybriden. Zijn ze waar of onwaar, feit of fictie? Die indelingsproblemen spelen niet alleen vertellers, maar ook onderzoekers parten. Gangbare omschrij-

231 www.etymologiebank.nl/trefwoord/monster2, geraadpleegd 6 maart 2012.

vingen van sagen en geruchten die deze verhalen definiëren als onwaar of op zijn minst onvoldoende gefundeerd, bleken onbevredigend, omdat ze waarheid en gefundeerdheid opvatten als objectief vast te stellen gegevens.

Een vruchtbaarder benadering is die van sagen en geruchten als retorische constructies: als een debat waarin verschillende partijen elkaar proberen te overtuigen van de waarheid en waarde van deze verhalen. De hoofdvragen van dit onderzoek luiden:

1. *Retorica van de waarheid: met welke retorische middelen wordt de (on)waarheid van misdaadsagen geconstrueerd in nieuwsmedia en op internetforums?*

2. *Retorica van de waarde: hoe worden misdaadsagen in de nieuwsmedia en op internetforums ingezet als retorische middelen om misdaadproblemen te construeren?*

Hierbij kunnen de volgende subvragen worden geformuleerd:

1.1 Welke ethos- en logotechnieken gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies over de waarheid van misdaadsagen?

1.2 In hoeverre zijn de ethotechnieken van journalisten in discussies over misdaadsagen te karakteriseren en te verklaren als *grenswerk*?

1.3 Vertonen de gebruikte logotechnieken de geloofsstijlen van Donovan (instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking)? Met welke frequentie komen deze typen voor?

2.1 Hoe gebruiken journalisten en deelnemers aan online discussies misdaadsagen om maatschappelijke problemen te typeren (logos) en om anderen van de ernst van deze problemen te overtuigen met een beroep op hun emoties (pathos)?

Dit afsluitende hoofdstuk herhaalt de kernelementen van de retorische benadering van misdaadsagen en gaat na wat deze in het algemeen heeft opgeleverd (§ 10.2). Daarna volgen de specifieke conclusies over het gebruik van de overtuigingsmiddelen logos, ethos en pathos in de twee onderzochte casussen: de verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ en die over de Smileybende (§ 10.3). Tot slot sta ik stil bij de implicaties die dit onderzoek heeft voor de journalistieke professie (§ 10.4) en voor de studie van nieuws en van sagen en geruchten (§ 10.5). Deze laatste paragraaf bevat ook aanbevelingen voor verder onderzoek.

10.2 Een interdisciplinair perspectief op misdaadsagen

Dit boek gaat over een controversieel soort verhalen over misdaad: verhalen in het nieuws en in online discussies die sommigen voor waar houden en die anderen afdoen als traditioneel en onwaar – als broodjes aap of *urban legends*. Ik duid die verhalen aan als *misdaadsagen*, maar impliceer met die term niet dat ze onwaar zijn, wel dat hun

waarheid betwist wordt. Een misdaadsage is een verhaal over misdaad dat door sceptici bestempeld wordt als traditioneel en waarvan de status ter discussie staat: is het waar of onwaar, een reële gebeurtenis of een broodje aap?

De status van zo'n verhaal is de voorlopige uitkomst van een proces van sociale constructie. Niet alleen de verhalen zelf zijn daarom object van onderzoek, maar ook de discussies over hun status als betrouwbaar feitenverslag of broodje aap.

'Sagen' en 'nieuws' worden hier dus beschouwd als vormen van kennis met een verschillende status. Die status staat voortdurend ter discussie: verschillende partijen proberen elkaar te overtuigen op basis van gedeelde kennis, normen en waarden. Deze verzameling gedeelde, niet noodzakelijk geëxpliciteerde, uitgangspunten (de *doxa*) is afhankelijk van de sociale context van onder meer de periode, de nationale cultuur, de sociale groep, het medium en het genre. De middelen die worden ingezet om anderen te overtuigen, behoren tot het domein van de klassieke retorica.

Wat heeft die benadering van sagen als retorische constructies opgeleverd?

10.2.1. Verbreding en verbinding

Door objectivistische definities van sagen als onware en informele verhalen los te laten, kon het onderzoeksveld worden verbreed en konden onderwerpen die doorgaans hetzij binnen de folkloristiek, hetzij binnen *journalism studies* vallen, worden bestudeerd vanuit een overkoepelend retorisch perspectief. Folkloristen houden zich van oudsher vooral bezig met onware, 'volkse', informele verhalen, verteld door *believers*, terwijl beoefenaars van *journalism studies* studie maken van berichtgeving over misdaad in nieuwsmedia. De inhoudelijke en functionele overeenkomsten tussen beide vormen van communicatie worden daardoor verwaarloosd.

In informele communicatieve omgevingen, zoals webforums, worden betwiste verhalen ('sagen') verteld die inhoudelijk sterke overeenkomsten vertonen met als waar gepresenteerde verhalen in het nieuws. De kleinste narratieve elementen die al deze verhalen gemeen hebben, noemen we *verhaalmotieven*, bijvoorbeeld: het afsnijden van een vinger om een ring te bemachtigen. Combinaties van motieven die samen een complete sage vormen, noemen we *verhaaltypen*, bijvoorbeeld: een grafrover snijdt een overleden vrouw haar vinger af om een ring te stelen, waardoor de vrouw ontwaakt uit een toestand van schijndood.

Misdaadsagen die tot hetzelfde verhaaltipe behoren, kennen desondanks sterk uiteenlopende verschijningsvormen. Een misdaadsage kan zowel worden verteld door mensen die zeggen erin te geloven als door sceptici; gepresenteerd worden als een verhaal uit de derde hand of als persoonlijke belevenis; en voorkomen in zeer verschillende communicatieve genres, van praatjes bij de koffieautomaat tot krantenberichten tot Kamerdebatten. Misdaadsagen komen dus niet alleen voor in informele genres zoals alledaagse gesprekken of e-mails tussen vrienden – ook een proces-verbaal, een weten-

schappelijke publicatie of andere formele genres kunnen sagen bevatten. Een verzameling van deze genres noem ik een *vertelveld*.

De vertelvelden die in dit onderzoek centraal staan, zijn enerzijds die van de nieuwsmedia en anderzijds die van het *vernacular web*: internetforums, blogs, nieuwsgroepen en reacties op nieuwssites. Deze *vertelvelden* kennen elk eigen normen voor waarheidsclaims, die zichtbaar worden in een eigen retorica.

10.2.2 Retorica als basis

Journalisten, forumbezoekers en andere deelnemers aan de discussie over de waarheid van sagen gebruiken verschillende verbale middelen om anderen te overtuigen: zij benutten, bewust of onbewust, *retorica*. Deze kunst en kunde van de overtuiging is sinds haar ontstaan als theorie in de vijfde eeuw voor onze jaartelling uitgebouwd tot een complex en veelomvattend raamwerk. Voor dit onderzoek heb ik me gebaseerd op de klassieke retorica van Aristoteles, maar deze uitgebreid met noties ontleend aan meer eigentijdse disciplines zoals sociologie, criminologie en *journalism studies*. Met deze aanvullingen bleken de klassieke noties van Aristoteles, ontworpen om overtuigingskracht te analyseren in de volksvergadering, voor de rechtbank en in gelegenheidstoespraken, ook toepasbaar op krantenartikelen en online discussies.

Retorica is eerder gebruikt als raamwerk voor de studie van (misdad)sagen (Correll 2005; Donovan 2002, 2004; Oring 2008), van nieuws (zie De Jong 2012), van internetdiscussies (Brummett 2011:259-273) en van claimsmaking over sociale problemen in nieuwsmedia en politieke forums (Best 1990), maar een poging om deze media en genres met elkaar te verbinden in een meer omvattende retorica is niet eerder ondernomen.

De basis voor de analyse is de driedeling die Aristoteles aanbracht in de middelen die de redenaar kan inzetten om zijn gehoor te overtuigen: een beroep op de eigen betrouwbaarheid (*ethos*), op argumenten (*logos*) en op de gevoelens van het publiek (*pathos*). In de retorica van misdaadsagen worden *ethos* en *logos* vooral gebruikt om anderen te overtuigen van de waarheid of onwaarheid van een verhaal (de retorica van de waarheid). In de retorica van de waarde speelt *logos* daarnaast een rol bij de typering van de aard van misdaadproblemen. *Pathos* wordt gebruikt om anderen te overtuigen van de ernst van een probleem: sagen worden hierbij aangewend als exemplarische verhalen, worstcasescenario's, die een beroep doen op de emoties van het publiek.

Retorica van de waarheid: ethos

Deelnemers aan discussies over sagen staan om te beginnen voor de opgave zichzelf te presenteren als betrouwbaar (*ethos*). De middelen hiervoor deelde Aristoteles in als technieken die de spreker karakteriseren als deskundig, eerlijk en welwillend.

Journalisten doen dat door de manier waarop zij hun professie en hun producten als betrouwbaar en objectief afscheiden van andere vormen van kennisverwerving. Bij de productie van routinenieuws doen zij dit onder meer door hun bronnen te presenteren als betrouwbaar, door niet expliciet hun eigen mening te uiten maar uitspraken aan anderen toe te schrijven en door verschillende bronnen aan het woord te laten ('hoor en wederhoor', 'evenwichtige berichtgeving').

Wanneer deze routineuze retorica van de objectiviteit onder druk komt te staan, bijvoorbeeld door journalistieke schandalen of andere controverses, gebruiken journalisten nadrukkelijker retorische middelen om hun autoriteit te (her)bevestigen: *grenswerk* en *paradigmaherstel*. Grenswerk is de retorische arbeid waarmee de ene (beroeps)groep zichzelf en/of zijn activiteiten afgrenst van de andere. Paradigmaherstel is een vorm daarvan: wanneer de betrouwbaarheid van de journalistiek in diskrediet dreigt te raken, herstellen journalisten het paradigma van objectiviteit, bijvoorbeeld door in commentaren de 'schuldigen' te diskwalificeren – het waren eigenlijk geen echte journalisten.

Ook deelnemers aan forumdiscussies over sagen gebruiken ethostechnieken om anderen te overtuigen van hun betrouwbaarheid. Zij tonen hun deskundigheid onder meer door autoriteiten aan te halen en te verwijzen naar kennis, ervaring en opleiding. Een deskundigheidstechniek die met name belangrijk is waar het gaat om debatten over uitzonderlijke gebeurtenissen, is *distancing*: het variëren van de afstand tot de bron van het verhaal. Forumdeelnemers kunnen een verhaal vertellen als eigen ervaring, uit de tweede hand, of uit de derde – verwijzend naar de spreekwoordelijke 'vriend van een vriend'.

Behalve hun deskundigheid kunnen forumdeelnemers hun eerlijkheid beklemtonen, door er rechtstreeks naar te verwijzen ('Ik verzin niks') of door zaken te vermelden die in hun nadeel lijken ('Goed, ik was dronken, maar...') en daardoor des te eerlijker over te komen. Dat ze welwillend staan tegenover hun publiek, de derde ethosdimensie van Aristoteles, kunnen ze tonen door te benadrukken wat ze gemeen hebben met hun gehoor, het publiek te complimenteren en bedanken, of gezamenlijke tegenstanders zwart te maken.

Retorica van de waarheid: logos

Het tweede overtuigingsmiddel is *logos*, in dit geval: de *argumenten* om een misdaadsage al dan niet te geloven. Let wel: het gaat hier niet om geloof of ongeloof als innerlijke overtuiging, maar als retorische constructie; niet om de ervaring, maar om de rechtvaardiging van geloof. Die pro- en contra-argumenten hebben een geschiedenis: degenen die ze gebruiken, voegen zich in tradities van geloof én ongeloof. Op basis van deze argumenten onderscheiden we drie stijlen van geloof en één van ongeloof. De eerste twee stijlen van geloof zijn ontleend aan het werk van de Amerikaanse criminologe Pamela Donovan (2002, 2004).

1. *Voorwaardelijk of instrumenteel geloof*: het geloof van mensen die misdaadsagen bruikbaar vinden als waarheden in de context van sociale interactie, los van de vraag of ze gebaseerd zijn op geautoriseerde vormen van bewijs.
2. *Fervent geloof*: het geloof van onder meer de ‘moral entrepreneurs’. Zij stellen zeker te zijn van hun zaak en beroepen zich op empirisch bewijs.
3. *Ervaringsgeloof*: het geloof van degenen die claimen de misdaad in kwestie zelf te hebben meegemaakt, als slachtoffer of getuige.
4. *Debunking*: uitgesproken ongelooft.

Retorica van de waarde: logos en pathos

In het voorgaande ging het over de retorische middelen waarmee de (on)waarheid van misdaadsagen wordt geconstrueerd. Dit is echter maar een deel van de retorica van misdaadsagen: de sagen worden ook zelf ingezet als retorisch middel.

In de eerste plaats kunnen verhalen over misdaad fungeren als middelen om de wereld te duiden, te onderwijzen wat goed en kwaad is en vertellers en publiek tot een gemeenschap te binden. Ook misdaadnieuws kan begrepen worden als een verhaal met een moraal. Hetzelfde geldt voor informele verhalen over misdaad: verhalen over persoonlijke belevenissen, ervaringen van bekenden en van vrienden van vrienden. Verhalen over misdaad zijn navigatiemiddelen waarmee mensen een weg zoeken door de fysieke en morele wereld: een plattegrond van veilige en gevaarlijke zones, en een moreel kompas.

In de tweede plaats kunnen verhalen over misdaad gebruikt worden als instrumenten om anderen te overtuigen van de aard en ernst van misdaadproblemen, met als doel deze te institutionaliseren. Degenen die van een bepaalde omstandigheid beweren dat dit een (misdad)probleem is (*claimsmakers*), kunnen verhalen gebruiken als middel om dit probleem te karakteriseren (*typification*). Verhalen over extreme gebeurtenissen – worstcasescenario’s – worden dan als typerende voorbeelden gepresenteerd. Wanneer anderen een dergelijk exemplarisch verhaal karakteriseren als traditioneel en onwaar, hebben we te maken met een misdaadsage.

Een van de manieren om een publiek ontvankelijker te maken voor een bepaalde bewering, is door het aan te spreken op emotioneel niveau. Om gevoelens op te wekken van angst, woede en walging, worden in dergelijke exemplarische verhalen stereotypen gebruikt van ‘ideale’ daders en slachtoffers – ‘ideaal’ volgens de *doxa* van het publiek. Het traditionele ideale slachtoffer is vrouwelijk, zwak en gedraagt zich respectabel, de ideale dader is mannelijk, gewelddadig en vaak een vreemdeling. De wijze waarop slachtoffer en dader worden gekarakteriseerd is een retorische keuze, gericht op het manipuleren van identificatie en distantie.

De stem van de ene claimsmaker klinkt luider dan die van de andere en het ene veld is als het gaat om de institutionalisering van problemen van groter strategisch belang dan het andere. Degenen die de zwaarste stem hebben op webforums, in de nieuwsmedia en op andere *vertelvelden* waar wordt gesproken over aard en ernst van

sociale problemen, bepalen wat misdaad is, wie de daders zijn en wie de slachtoffers. Iemand kan hetzelfde verhaal vertellen op verschillende velden, maar zal dit moeten aanpassen aan de formats en normen voor waarheidsclaims van die velden.

10.2.3 Combinatie van historisch materiaal met online discussies

Om te onderzoeken hoe misdaadverhalen die inhoudelijk overeenkomen retorisch worden gebruikt op verschillende vertelvelden, zijn in deze studie verhalen uit verschillende perioden, landen en communicatieve omgevingen met elkaar vergeleken. Zo worden zowel de stabiliteit als de variatie van verhalen en hun retorische functies zichtbaar.

Het onderzochte materiaal beslaat een periode van meer dan een eeuw. Hoewel de nadruk ligt op nieuwsberichtgeving en online discussies, is waar dat opportuun was ook gebruik gemaakt van pamfletten, politieke debatten en fictie – speelfilms, feuilletons, jeugdromans en soapseries. Het meeste materiaal is Nederlands, maar een aanzienlijk deel stamt bovendien uit de Verenigde Staten, Engeland en andere landen.

Van bijzondere waarde bleken de online discussies. Sagen roepen debat op, maar tot de komst van internet waren de vernaculaire debatten over sagen slecht toegankelijk. Folkloristen konden mondelinge discussies over sagen slechts mondjesmaat vastleggen, en bovendien niet zonder ze door hun aanwezigheid te beïnvloeden. Webforums en andere sociale media genereren echter een *mer à boire* voor onderzoekers op dit terrein, waaruit tot nu toe nog te zelden geput werd voor retorisch en folkloristisch onderzoek.

Gebruik van dit materiaal stuit nog steeds op vooroordelen. Een van de reviewers die een deel van dit onderzoek beoordeelde voor publicatie in een wetenschappelijk tijdschrift, vroeg hoe serieus we deze online discussies moesten nemen: hoe reëel zijn ze en waarom moeten we er aandacht aan schenken? Dergelijke kritiek is gebaseerd op de misvatting dat we dit materiaal pas serieus kunnen nemen als we weten wie de deelnemers zijn en hoe hun verhalen corresponderen met de offline werkelijkheid. We kunnen ze echter lezen als retorische constructies, als pogingen om anderen te overtuigen, op dezelfde manier als krantenartikelen – waarvan het ook niet noodzakelijk is om geslacht, leeftijd en andere kenmerken van de journalisten te kennen.

De volgende paragraaf gaat nader in op de conclusies die getrokken kunnen worden uit de analyse van dit diverse materiaal.

10.3 Het gebruik van de overtuigingsmiddelen in twee casussen

Op basis van de theorie zijn twee casussen geselecteerd: verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ en verhalen over de Smileybende. Beide casussen betreffen verhalen over misdaad waarvan de waarheid wordt betwist, maar die verschillen in

institutionalisering, dynamiek en discussiedeelnemers. ‘Gedrogeerd en misbruikt’-verhalen zijn zowel te vinden op officiële als op vernaculaire vertelvelden, verhalen over de Smileybende vooral in vernaculaire omgevingen.

Verhalen met het motief ‘gedrogeerd en misbruikt’ kennen een geschiedenis die teruggaat tot in de negentiende eeuw. De meest recente vorm van deze misdaadsage zijn de verhalen over verkrachtingsdrugs die in Nederland sinds 1998 voorkomen in nieuws en online discussies. Van de twee casussen behandelt deze een sage die gedurende verschillende perioden een institutionele status genoot: ondersteund door autoriteiten, als waar gepresenteerd in mainstream media en bediscussieerd op online forums.

Het verhaal over de Smileybende is jonger: voorlopers van dit verhaaltipe zijn in West-Europa bekend sinds de jaren vijftig. In 2003 verscheen het in Nederland. In tegenstelling tot de verhalen over verkrachtingsdrugs is dit niet geïnstitutionaliseerd: het is door autoriteiten unaniem afgedaan als een broodje aap.

De volgende paragrafen (10.3.1-3) bespreken het gebruik van de overtuigingsmiddelen logos, ethos en pathos in de twee onderzochte casussen.

10.3.1 Logos: vier stijlen van (on)geloof

Uit eerdere studies bleek dat de argumenten die worden aangevoerd om de waarheid van sagen te onderschrijven of te bestrijden, in een traditie staan: zowel geloof als ongeloof worden gerechtvaardigd met terugkerende argumenten. Deze indeling van de argumentatie kan voor misdaadsagen worden aangevuld en verfijnd met de studie van Donovan (2004), die in online discussies over misdaadsagen drie stijlen van geloof en ongeloof onderscheidt: instrumenteel geloof, fervent geloof en debunking. Dit model is hypothetisch uitgebreid met een vierde stijl: ervaringsgeloof, het geloof van hen die claimen de betwiste gebeurtenis zelf te hebben meegemaakt.

In de onderzochte casussen, waarvan het materiaal meer dan een eeuw beslaat en afkomstig is uit verschillende landen en diverse media, zijn deze traditionele argumenten en deze onderscheiden geloofsstijlen inderdaad terug te vinden. De theorie wordt in grote lijnen bevestigd en op onderdelen verfijnd. Ik bespreek eerst de logos-aspecten per casus en kom dan terug op de manier waarop ze zich verhouden tot de bevindingen van eerdere studies.

Logos in de casus- ‘gedrogeerd en misbruikt’

Het verhaalmotief ‘gedrogeerd en misbruikt’ komt al minstens sinds de negentiende eeuw voor in misdaadsagen. De retorica van deze sagen is beschreven in de hoofdstukken 5, 6 en 7. Hoofdstuk 5 geeft een breed historisch overzicht, de hoofdstukken 6 en 7 concentreren zich op afzonderlijke episodes: de gifnaaldenpaniek in New York (1913) en verkrachtingsdrugs in Nederland (1999-2008). De status van deze sagen varieert: sommige zijn door mainstream nieuwsmedia en officiële instanties afgedaan als onware verhalen uit onbetrouwbare bron, andere zijn door dezelfde media en instanties

juist verspreid als betrouwbare verhalen over serieuze maatschappelijke problemen. Vernaculaire discussies zijn alleen beschikbaar voor de meest recente episode: op webforums ontmoetten de verhalen zowel geloof als scepsis.

In de argumenten zijn alle stijlen van geloof en ongeloof vertegenwoordigd die Donovan onderscheidde (2004): debunking, instrumenteel geloof en fervent geloof. Daarnaast is het ervaringsgeloof vertegenwoordigd door hen die beweren zelf het slachtoffer te zijn geweest van bedwelming en misbruik.

Debunkers schermen, ook in deze casus, met ratio en empirie. Zowel in de *New York Times* van 1913 als in Nederlandse webforums aan het begin van de eenentwintigste eeuw beroepen debunkers zich op gebrek aan empirisch bewijs en officiële steun voor het ‘gedrogeerd en misbruikt’-verhaal. Zij wijzen op toxicologische en praktische bezwaren: de genoemde drugs hebben niet de veronderstelde werking; het scenario is niet uit te voeren. Een ander veelgebruikt argument is de scepsis van politie en justitie, en het ontbreken van arrestaties en veroordelingen. Ook de ouderdom van het verhaal wordt gebruikt als argument tegen de waarheid ervan: verhalen over heimelijke injecties en drugs in drankjes worden reeds lang verteld en staan bekend als onwaar (mythe, gerucht, broodje aap). Als verklaring voor de verspreiding van het verhaal voeren debunkers goedgelovigheid, leugens en hysterie aan. Deze nadruk op het tegendeel van ratio en empirie is in lijn met eerdere studies van debunkende argumentatie over de waarheid van sagen: het is een traditie van ongeloof.

Hoewel de debunkers in verschillende tijden, landen en media hun argumenten putten uit hetzelfde retorische arsenaal, is de bewering dat vermeende bedwelmingsslachtoffers zijn misleid door hun eigen typisch vrouwelijke hysterie sterker aanwezig in de berichtgeving uit 1913. In kranten en webforums uit de periode 1999-2008 zijn dergelijke beweringen echter niet geheel afwezig.

Terugkerende argumenten voor *geloof* in de gedrogeerd en misbruikt-sagen zijn dat de verhalen worden onderschreven door gevestigde autoriteiten (politie, justitie, medici), dat ze overeenstemmen met bekende eigenschappen van de genoemde drogerende middelen (‘kleur-, geur- en smaakloos’), en dat ze passen bij bekende maatschappelijke problemen zoals blankeslavinnenhandel of *date rape*. Anders dan debunking heeft geloof, zowel de fervente als de instrumentele variant, een sterkere en gevarieerdere morele lading. Zo ook in deze casus.

In de termen van Donovan is de aard van dit geloof in de periode van de blankeslavinnenhandel vooral *fervent*. Degenen die in de onderzochte krantenartikelen, boeken en ander materiaal betogen dat het om een reëel en ernstig probleem gaat, zijn vooral de morele kruisvaarders. Zij claimen empirisch bewijs, dat voor een belangrijk deel bestaat uit schrijnende gevallen: onschuldige meisjes en vrouwen die ten prooi vallen aan gewetenloze vrouwenhandelaars en pooiers.

Dat *instrumenteel* geloof in deze periode minder evident is, komt door de aard van het materiaal: dit bestaat grotendeels uit gevestigde media waarin officiële claims-makers domineren. Instrumentele argumenten voor de ‘gedrogeerd en misbruikt’-sagen is wel sterk aanwezig in het meer recente materiaal, met name in de online discussies. In deze periode is het logosrepertoire van degenen die de verhalen waar achten, veel gevarieerder dan aan het begin van de twintigste eeuw. Door de aard van het materiaal kon de frequentie van de verschillende geloofsstijlen en logotechnieken in deze recente periode ook kwantitatief worden vastgesteld.

In het materiaal uit 1999-2008 is er een markant verschil in geloofsstijl tussen nieuws en online discussies. In het nieuws domineert de overtuiging dat verhalen over bedwelming en verkrachting waar zijn en dat het probleem van verkrachtingsdrugs serieus genomen moet worden. Bijna driekwart van de argumenten ondersteunt het geloof in de verhalen: uit meer dan 40 procent van de argumenten spreekt fervent geloof, uit meer dan 30 procent spreekt instrumenteel geloof.

Debunkende argumenten zijn met minder dan een kwart sterk in de minderheid en krijgen bovendien in de artikelen een ondergeschikte plaats toebedeeld. In de kranten overweegt daardoor het fervente geloof, zoals omschreven door Donovan: verwijzend naar concrete gevallen en naar waarschuwingen van autoriteiten schetsen journalisten het beeld van een nieuwe dreiging in het uitgaansleven. De beschreven incidenten zijn relatief ernstig: bedwelming, vaak gevolgd door aanranding of verkrachting, en zelfs door coma of overlijden.

In de online discussies is de verdeling evenwichtiger: iets meer dan de helft van de argumenten is debunkend, de rest ondersteunt het geloof in de verhalen over verkrachtingsdrugs. De aard van dit geloof wijkt echter af van dat in het nieuws: op webforums komt fervent geloof nauwelijks voor; de ‘gelovige’ argumenten bestaan voor ongeveer de helft uit instrumentele (‘het zou zo kunnen zijn’) en uit ervaringsargumenten (‘Ik heb het zelf meegemaakt’). De laatste ontbreken grotendeels in het nieuws, om twee redenen. Slachtoffers komen daarin zelden rechtstreeks aan het woord. Ook claimen degenen die zich online als slachtoffer bekend maken, vrijwel allemaal bedwelmd te zijn – niet bedwelmd en misbruikt. Dit verkleint hun nieuws-waarde.

Logos in de casus-Smileybende

Het verhaal over de Smileybende circuleerde vooral in 2003, in dezelfde periode dus waarin ook de verhalen over verkrachtingsdrugs werden bediscussieerd. Geloof en ongelooft zijn in de Smileybende-casus echter diametraal anders verdeeld over officiële en vernaculaire media dan bij de verkrachtingsdrugs. In nieuwsmedia werd het verhaal over de Smileybende afgedaan als broodje aap, op webforums was de waarheid onderwerp van discussie.

Van Donovans drie stijlen van (on)geloof domineert in de gevestigde nieuws-media dus debunking. Als argument voor de onwaarheid van het verhaal worden in de

eerste plaats uitspraken van politiewoordvoerders aangevoerd. De vraag wat er dan wel aan de hand is, laten journalisten beantwoorden door een volksverhalenonderzoeker, in casu de schrijver van dit boek. Inhoudelijk ligt de nadruk op empirische claims: er is geen bewijs voor de activiteiten van een dergelijke bende.

Discussies over de waarheid van het verhaal zijn in de eerste plaats te vinden op online forums die vooral worden bezocht door jongeren. Ook in dit medium zijn debunkende beweringen verreweg in de meerderheid. De debunkers op forums beroepen zich net als de journalisten vooral op het gezag van gevestigde autoriteiten uit de wereld van nieuwsmedia, politie en justitie, en universiteit om te beargumenteren dat het verhaal niet waar is.

De argumenten vóór geloof zijn op forums vaker van het instrumentele type dan van het fervente. Het meest voorkomende instrumentele argument is: het verhaal was misschien ooit een broodje aap, maar kan nu waar zijn, omdat het mensen heeft geïnspireerd om het in de praktijk te brengen. De meest gebruikte ‘fervente’ argumenten zijn dat het verhaal als waar wordt verspreid door nieuwsmedia en dat een directe bekende het slachtoffer is geworden van de bende. Ervaringsgeloof (‘Ik ben zelf slachtoffer’) kwam op één uitzondering na (een jongeman die zich voordeed als ooggetuige) niet voor.

Synthese logos

Een belangrijke component van het retorische perspectief op misdaadsagen is de classificatie van geloofsstijlen door Donovan. De casestudy’s uit mijn onderzoek ondersteunen dit model, maar leveren ook argumenten om het uit te breiden.

Aan de twee soorten geloof die Donovan onderscheidt in discussies over misdaadsagen op webforums, instrumenteel en fervent geloof, dient als derde soort ervaringsgeloof te worden toegevoegd. Dat Donovan deze variëteit mist, is een gevolg van haar onderzoeksopzet: de casussen die zij selecteerde – *snuff*-films, orgaanroof en kinderontvoeringen uit warenhuizen en pretparken – worden vrijwel uitsluitend in de derde persoon verteld.

De ervaringsverhalen over verkrachtingsdrugs vertonen elementen van Donovans fervente en instrumentele geloof, maar vormen een eigen categorie. Enerzijds zoeken de vertelsters net als Donovans fervente believers naar empirisch bewijs: sommige houden hun forumgenoten zelfs op de hoogte van de uitslag van een doktersbezoek. Anderzijds missen ze de kruisvaardersambities die Donovan aan deze categorie toeschrijft: ze zijn er niet zozeer op uit om anderen te overtuigen van het gevaar van verkrachtingsdrugs, maar om te begrijpen wat hen zelf is overkomen. Door die expliciete twijfels en vragen komen ze sterker overeen met de instrumentele gelovigen: ze weten het niet zeker, maar het *kan* waar zijn dat ze het slachtoffer zijn van drugs in hun drankje.

De verhoudingen tussen de verschillende geloofsstijlen die Donovan vaststelde op basis van kwalitatief onderzoek werden wel bevestigd door het kwantitatieve deel van mijn onderzoek. Op webforums is ook in mijn casussen instrumenteel geloof prominenter aanwezig dan fervent geloof, en is debunking (fervent ongelooft) sterker vertegenwoordigd dan fervent geloof.

Eveneens bevestigd werd Donovans stelling dat instrumenteel gelovigen vergeleken met debunkers over een groter repertoire aan argumenten beschikken over de moraal van de betwiste verhalen. Waar debunkers de verhalen in morele zin vooral zien als tekenen van irrationaliteit en goedgelovigheid, kennen instrumentele gelovigen er morele betekenissen aan toe die los staan van hun feitelijke waarheid. Daardoor worden discussies zelden beslist: de twee partijen spelen op hetzelfde veld, maar met verschillende regels. Als debunkers denken dat ze gescoord hebben, zien instrumenteel gelovigen geen doelpunt, en vice versa.

Donovan ontwikkelde haar model om online discussies over misdaadsagen te analyseren. Over de manier waarop nieuwsmedia deze verhalen behandelen, stelt zij dat deze de sagen vrijwel uitsluitend debunken; wanneer ze er geloof aan hechten, is dat in marginale berichten als columns (2004:8, 101, 204). Dit is echter een artefact van haar steekproef: drie sagen die ze juist gekozen heeft omdat ze reeds lang gelabeld zijn als *urban legend*. Deze verhalen vinden weinig of geen steun in de nieuwsmedia en bij andere instituties: het zijn grotendeels *vernaculaire* sagen. Uiteindelijk berust Donovans diagnose van de rol van nieuwsmedia op de essentialistische definitie van sagen (zie hoofdstuk 1): sagen zijn volgens haar apocriefe verhalen die grotendeels onwaar zijn in empirische zin, door gebrek aan documentatie, bewijs en ooggetuigenverklaringen (Donovan 2002:190). Zij maakt hiermee de definitie van de debunkers tot de hare.

Dat nieuwsmedia ook als *believers* kunnen berichten over misdaadsagen, heb ik duidelijk kunnen maken door ook *officiële* sagen in het onderzoek te betrekken. Het geval van de Smileybende, eveneens een vernaculaire sage, strookt met Donovans beeld van de nieuwsmedia als debunkers, maar in het geval van het 'gedrogeerd en misbruikt'-motief zijn geloof en debunking anders verdeeld. Aan het eind van de negentiende eeuw is het een vast bestanddeel in claims over blankeslavinnenhandel, onder andere door de Engelse journalist en morele kruisvaarder W.T. Stead. Later verliezen deze claims aan geloofwaardigheid en debunkt de *New York Times* naaldprikverhalen als hysterische geruchten. Een kleine eeuw later zijn de verhalen terug in de vorm van waarschuwingen tegen verkrachtingsdrugs, die door nieuwsmedia in de VS, Engeland, Nederland en andere landen worden gebracht als serieus gevaar.

De door Donovan onderscheiden typen van geloof en ongelooft bleken ook aanwijsbaar in krantenberichtgeving, maar zijn als analyse-instrument beter geschikt voor online discussies, waarvoor ze ook ontworpen zijn. Online discussies zijn polyfoon en niet-hiërarchisch: afgezien van de moderator, die de macht heeft om een discussie te sluiten

of een deelnemer te verwijderen, zijn alle deelnemers en berichten gelijk. Hier heerst de vrijheid van het vernaculaire domein, terwijl nieuwsteksten dichter staan bij het monologische institutionele discours.

In nieuwsteksten bepalen journalist en redactie de dominante boodschap: zij beslissen wiens visie als nieuws in de kop komt en wiens visie als wederhoor in de laatste alinea, wat wordt opgevoerd als feit en wat als mening. In dit licht is bijvoorbeeld de recente berichtgeving over verkrachtingsdrugs als geheel te karakteriseren als overwegend fervent gelovig, ook als in de afzonderlijke berichten instrumentele of debunkende beweringen worden aangehaald.

Ten slotte blijft in het model van Donovan door de concentratie op het overtuigingsmiddel logos het gebruik dat de verschillende partijen maken van ethostechnieken onderbelicht.

10.3.2 Ethos: retorisch strijdmiddel voor de zwakkeren

Om het overtuigingsmiddel ethos te onderzoeken, is op basis van klassieke en moderne studies een analysemodel opgesteld van ethostechnieken, ingedeeld naar de Aristotelische ethosdimensies deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid. Dit model kan toegepast worden op forumdiscussies en krantenberichtgeving. Om ethos in journalistieke teksten te analyseren, is bovendien gebruik gemaakt van de concepten grenswerk en paradigmaherstel: wanneer hun betrouwbaarheid ter discussie staat, kunnen journalisten nadrukkelijker ethostechnieken inzetten om hun autoriteit te (her)bevestigen.

Centraal in de analyse staan de technieken die zowel door forumdeelnemers als journalisten het frequentst worden gebruikt om hun betrouwbaarheid te schragen: een beroep op (eigen en andermans) autoriteit en het variëren van de afstand tot de bron van een verhaal – wordt iets verteld als eigen ervaring, uit de tweede hand, of toegeschreven aan de spreekwoordelijke vriend van een vriend?

Ethos in de casus- 'gedrogeerd en misbruikt'

Het journalistieke gebruik van ethos hangt samen met het gezag van het medium en de status van de beschreven kwestie: hoe onzekerder het gezag van het medium en hoe controversiëler de kwestie, des te meer retorisch werk zullen journalisten moeten zetten om betrouwbaar over te komen. We zien op dit punt een duidelijk onderscheid tussen de verschillende episoden van de casus 'gedrogeerd en misbruikt'. In haar berichtgeving over de naaldprijksagen van 1913 gebruikt de *New York Times* grenswerk om het eigen gezag ten opzichte van de vermeende slachtoffers en concurrerende nieuwsmedia te bevestigen. Voor de Nederlandse kranten uit de periode 1999-2008 daarentegen maakt de berichtgeving over verkrachtingsdrugs deel uit van het routine-nieuws, waarvoor alledaagse journalistieke ethostechnieken volstaan.

Anno 1913 zijn in de VS claims over blankeslavinnenhandel, met de verhalen over onvrijwillige bedwelming die daaraan verbonden zijn, controversieel geworden. De *New York Times* had enkele jaren daarvoor in deze kwestie een wending gemaakt van de straat naar de staat en kende meer gezag toe aan institutionele bronnen dan aan pooiers en prostituees. In de berichtgeving over de naaldprikaffaire deed de *Times* een sterk beroep op de autoriteit van politie, justitie en medici, zette vermeende slachtoffers neer als hysterische jonge vrouwen en verweet andere media sensatiezucht en gebrek aan objectiviteit.

Dit grenswerk dient van de doelen die Gieryn (1983) onderscheidt (expansie van de eigen autoriteit, bescherming van autonomie en monopolisering van professionele autoriteit) vooral de laatste: door de eigen werkwijze aan te prijzen en andere nieuwsproducenten zwart te maken, claimde de *Times* ('All the news that's fit to print') het monopolie op betrouwbare informatie.

In de recente berichtgeving over verkrachtingsdrugs in Nederlandse kranten (1999-2008) zijn dergelijke vormen van grenswerk afwezig. In de onderzochte kranten zijn 'verkrachtingsdrugs' in journalistiek opzicht *business as usual*. Journalisten zien zich niet genoodzaakt hun autoriteit als betrouwbare verslaggevers af te zetten tegen aanspraken van anderen. Omdat de journalisten niet bekend waren met afwijkende meningen over de kwestie, of deze konden negeren, was er geen behoefte aan grenswerk en paradigmaherstel. Alternatieve kennisclaims drongen niet door tot de mainstream media.

Hoe weinig controversieel het gevaar van verkrachtingsdrugs is voor journalisten, blijkt uit de frequentie waarmee zij op eigen gezag uitspraken doen over de kwestie. Wanneer zij een bron noemen, verwijzen zij in de meeste gevallen naar politie en drugsvoorlichting. De meeste beweringen zijn echter niet voorzien van een bron: zij worden door de journalist gepresenteerd als kennis die gemeengoed is en daarom geen bronvermelding meer behoeft. In de krantenberichtgeving lijkt het gevaar van verkrachtingsdrugs zich daarom grotendeels te bevinden in Hallins sfeer van consensus, en voor een geringer deel in diens sfeer van legitieme controverse, die vraagt om evenwichtige berichtgeving en hoor- en wederhoor.

Het journalistieke ethosgebruik in deze casus beperkt zich tot de dimensie deskundigheid, met een uitgesproken beroep op gevestigde, externe autoriteiten en een stilzwijgend beroep op de eigen autoriteit van de journalist. In de online discussies is het ethosgebruik omvangrijker en gevarieerder: anders dan de journalisten schrijven de forumdeelnemers voor een publiek dat voor een belangrijk deel bestaat uit personen met een andere mening; er moet dus meer retorisch werk verzet worden om de anderen te overtuigen.

Tussen de deelnemers onderling zien we een verschil tussen gelovers en debunkers: gelovers gebruikten meer, en meer gevarieerde ethostechnieken dan debun-

kers. Wanneer we de gebruikte technieken indelen naar de ethosdimensies van Aristoteles – deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid – zien we dat de eerste, deskundigheid, het meest gebruikt wordt door beide partijen. Gelovers verwijzen vaak naar specifieke eigen ervaringen. Debunkers stellen daar niet hun eigen *personal experience stories* tegenover, maar benadrukken hun algemene ervaring als partyganger of drugsgebruiker. Een beroep op externe autoriteiten speelt voor beide partijen een ondergeschikte rol, net als een beroep op hun eigen formele opleiding en positie.

Waarom gebruiken degenen die geloven in het gevaar van verkrachtingsdrugs meer ethostechnieken dan sceptici? Beide partijen gaan ervan uit dat de bewijslast bij degenen ligt die beweren dat er drugs in hun drankje zijn gedaan. Zij moeten daarom meer retorisch werk verzetten om redelijk en betrouwbaar over te komen. Zij hebben ook meer te verliezen dan de debunkers wanneer hun persoonlijke verhalen worden afgedaan als broodjes aap en hun verzoeken om advies onbeantwoord blijven.

Hoewel het er in de discussies hard aan toe kan gaan (getuige het grote aantal berichten die voornamelijk uit gescheld bestaan), is er wel degelijk een gedachtewisseling gaande. Beide partijen worden bijeengehouden door de gedeelde, vaak onuitsproken overtuiging – *doxa* – dat het goed is om bedacht te zijn op de risico's van dansfeesten, alcohol en drugs, en dat er niets mis is met drugsgebruik zolang je daar bewust voor kiest. Beide partijen proberen hun ethos te versterken door te benadrukken wat ze gemeen hebben en door mogelijke aanvallen op hun ethos bij voorbaat te ontkrachten: ze willen niet te goedgegelovig of te sceptisch lijken, te wantrouwend, te veel een voor- of een tegenstander van drugsgebruik.

Ethos in de casus-Smileybende

Net als in de recente berichtgeving over verkrachtingsdrugs deden journalisten in het nieuws over de Smileybende uit 2003 geen bijzonder beroep op ethostechnieken. Zij verwezen naar politie en een universitair onderzoeker, bronnen waarvan het gezag weinig toelichting behoeft. Hoewel zij waarschuwingen tegen de bende labelden als een broodje aap en degenen die het verhaal geloofden afschilderden als anoniem, ondeskundig, onbetrouwbaar en van het vrouwelijk geslacht, behandelden zij de kettingmailtjes en andere waarschuwingen voor de bende niet als concurrenten voor hun eigen gezag. Slechts in een geval zag een krant (het *Leidsch Dagblad*) zich genoodzaakt na onzorgvuldige berichtgeving de eigen deskundigheid en welwillendheid expliciet te bevestigen – een bescheiden geval van paradigmatheer.

In online discussies over de Smileybende werden naar verhouding minder ethostechnieken gebruikt dan in die over verkrachtingsdrugs. Ook de verhouding tussen gelovers en debunkers was op dit punt anders: in de discussies over verkrachtingsdrugs werkten de gelovers het hardst aan hun ethos, in die over de Smileybende gebruikten beide partijen in gelijke mate ethostechnieken. Een mogelijke verklaring voor dit verschil is dat in de discussies over de Smileybende in de eerste plaats het *verhaal* ter discussie staat, maar bij de verkrachtingsdrugs in veel gevallen de

persoon van de vertelster. Wie ten onrechte wijst op het gevaar van de Smileybende heeft een beoordelingsfout gemaakt, wie zegt dat zij het slachtoffer is van drugs in haar drankje, kan worden uitgemaakt voor leugenaar.

Gelovers en debunkers gebruiken uiteenlopende ethostechnieken. Bovenaan de top 5 staat bij de gelovers een beroep op een vriend van een vriend. Hoewel uit de analyse van de nieuwsmedia bleek dat deze het verhaal consistent ontkend hebben, verwijzen gelovigen ook regelmatig naar mainstream media als bevestiging van hun visie.

De techniek die debunkers het meest gebruiken, is een beroep op een traditionele autoriteit, zoals de politie of een krant, of, minder frequent, de autoriteit van een website. Daarnaast verwijzen debunkers naar hun eigen kennis, ervaring of opleiding en naar hun eigen eerlijkheid, benadrukken ze de gemeenschappelijkheid door zaken te noemen die verband houden met henzelf of het onderwerp en maken ze gezamenlijke tegenstanders zwart.

Van de ethosdimensies van Aristoteles is deskundigheid het best vertegenwoordigd: meer dan driekwart van de gebruikte ethostechnieken benadrukt de deskundigheid van de forumdeelnemer. Gelovers verwijzen daarbij het vaakst naar een vriend van een vriend, debunkers naar een gevestigde autoriteit.

Welwillendheid staat op de tweede plaats; degenen die het verhaal zeggen te geloven, gebruiken vaker welwillendheidstechnieken dan de debunkers. Van het benadrukken van de derde dimensie, eerlijkheid, verwachten beide partijen kennelijk het minst: bij zowel gelovers als debunkers maken ze ongeveer 10 procent uit van de ingezette ethostechnieken.

Synthese ethos

Het ethosmodel dat voor deze studie werd opgesteld op basis van Aristoteles' retorica, aangevuld met eerder onderzoek in uiteenlopende disciplines, bleek een bruikbaar analyse-instrument voor de onderzochte misdaadsagen. Het biedt onder meer een aanvulling op de modellen van Donovan (2004), die zich in haar analyse van misdaadsagen beperkte tot logos-aspecten, en van Oring (2008), die zich beperkte tot de retorica van *believers*.

In beide onderzochte casussen maakte de partij die het meeste te verliezen heeft het uitgebreidst gebruik van ethos als overtuigingsmiddel. In de online discussies over verkrachtingsdrugs gebruiken de believers de meeste en de meest gevarieerde ethostechnieken: zij hebben, in ieder geval als ze uit ervaring zeggen te spreken, het meest te verliezen als anderen hen niet geloven. In de forumdiscussies over de Smileybende, waarin het risico van gezichtsverlies evenwichtiger is verdeeld, maken beide partijen gelijkelijk gebruik van ethostechnieken.

Dat de inzet van ethos samenhangt met een retorisch machtsevenwicht, blijkt ook uit de nieuwsberichtgeving die voor beide casussen werd geanalyseerd. In het nieuws over de Smileybende en over verkrachtingsdrugs zetten journalisten vooral de gebrui-

kelijke ethostechnieken in van verwijzingen naar autoriteiten, omdat ze geen concurrentie van andere kennisclaims te duchten hebben. Grenswerk is wel aanwezig in de berichtgeving van de *New York Times* over naaldprijksagen (1913), omdat het monopolie van de *Times* als leverancier van betrouwbaar nieuws op dit punt enige versterking kon gebruiken. Nog nadrukkelijker is het grenswerk in de reportages over blankeslavinnenhandel van W.T. Stead (1885), die met nieuwe journalistieke middelen een nieuw probleem op de agenda probeerde te zetten.

Van de ethosdimensies van Aristoteles – deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid – wordt de eerste het meest gebruikt, zowel door journalisten als door forumdeelnemers. Een van de belangrijkste technieken om anderen ervan te overtuigen dat men over kennis van zaken beschikt, is het variëren van de afstand tot de bron van een verhaal: uit de eerste hand, uit de tweede hand, of uit de derde, van een ‘vriend van een vriend’. Van deze laatste wordt vaak verondersteld dat hij de typische bron is van sagen.

Deze *foaf* (*friend of a friend*) bleek inderdaad de meestgenoemde bron voor degenen die het verhaal over de Smileybende voor waar hielden, maar in discussies over verkrachtingsdrugs verwezen *believers* vaker naar ervaringen van henzelf of van vrienden. Dat *foafs* typerend zouden zijn voor sagen is een uitvloeisel van de traditionele definitie van sagen als onware, vernaculaire verhalen.

10.3.3 Pathos: politiek en persoonlijk

Misdaadsagen kunnen worden gebruikt om anderen te overtuigen van de ernst van een maatschappelijke misstand, met een beroep op de emoties van het publiek. Ze maken deel uit van het retorisch arsenaal van *claimsmakers*. Als extreme, schrijnende voorvallen kunnen ze een probleem typeren. Een prominent onderdeel van die typering is de identificering van daders en slachtoffers: ‘ideale’ slachtoffers en daders doen het krachtigste appél op gevoelens van medelijden, afschuw en woede. Ideale slachtoffers nodigen het meest uit tot identificatie, ideale daders tot distantie. De traditionele verhaalinhoud van misdaadsagen (verhaaltypen en -motieven) werkt in retorische zin als een toop: een gemeenplaats waarmee in verschillende debatten vergelijkbare punten gemaakt kunnen worden.

Dit politieke gebruik van misdaadsagen zien we vooral op de officiële vertelvlakken waarop *claimsmakers* hun invloed proberen uit te oefenen. In vernaculaire discussies worden misdaadsagen gebruikt als middel tot duiding van de eigen binnen- en buitenwereld: als mogelijke verklaring voor eigen ervaringen en als gids voor veilig gedrag. Misdaadsagen werken in dit geval als worstcasescenario’s die, net als bij het politieke gebruik ervan, een sterk beroep doen op de emoties.

De onderzochte casussen betreffen beide misdaadsagen die een rol hebben gespeeld in debatten over de regulering van de heterosociale ruimte: de openbare

ruimte waarin mensen van beide geslachten en van verschillende etnische en sociale herkomst elkaar kunnen ontmoeten, met de seksuele kansen en gevaren die dat met zich meebrengt.

Pathos in de casus- 'gedrogeerd en misbruikt'

Het verhaalmotief 'gedrogeerd en misbruikt' is meer dan een eeuw lang gebruikt in de context van uiteenlopende maatschappelijke problemen, van blankeslavinnenhandel omstreeks 1900 tot verkrachtingsdrugs rond het jaar 2000. Bij die verscheidenheid aan problemen bleef het retorische doel in grote lijnen stabiel: het motief is vooral ingezet als onschuldstoop, om te benadrukken dat de slachtoffers geen blaam trof voor hun seksuele contacten. Deze kwamen tot stand buiten hun wil en zelfs buiten hun bewustzijn om: zij waren immers bedwelmd.

Dit is echter niet de enige mogelijke lezing van het motief: dit is ook gebruikt om het gevaar te karakteriseren als overdreven en de vermeende slachtoffers als hysterisch of mede-schuldig aan wat hen is overkomen. De betekenis wordt niet voorgeschreven door de inhoud.

Omstreeks 1900 is het 'gedrogeerd en misbruikt'-motief door morele kruisvaarders met succes gebruikt om prostituees te construeren als ideale slachtoffers van ideale daders: onschuldige meisjes en vrouwen, misleid en misbruikt door gewetenloze vrouwenhandelaren afkomstig uit etnische minderheden. Claimmakers stelden bedwelming voor als een dwangmiddel onder de vele. Ook nieuws- en amusementsmedia deden met verhalen over vrouwen in nood een appel op medeleven, afschuw en verontwaardiging van het publiek, om dit te overtuigen van het kwaad dat loerde op straat. Deze campagnes tegen de blankeslavinnenhandel leidden in verschillende landen tot institutionalisering van het probleem, onder meer door aanpassingen van de wetgeving.

Dat het verhaalmotief ook anders gebruikt kon worden, blijkt uit de manier waarop de *New York Times* in 1913 berichtte over de naaldprikaffaire. De vrouwen die beweerden dat ze belaagd waren door blankeslavinnenhandelaars met injectienaalden werden afgeschilderd als hysterisch, dus als niet-ideale slachtoffers.

De succesvolle typering van prostituees als willoze slachtoffers van gewetenloze pooiërs behorend tot een etnische minderheid, inclusief het motief van heimelijke bedwelming als dwangmiddel, kreeg een vervolg in hedendaagse Nederlandse claims over loverboys en hun slachtoffers. De grootste verbreiding kreeg het motief echter toen bedwelming met het oog op misbruik werd herkend als afzonderlijk probleem.

Het gegeven van het meisje of de jonge vrouw die in een uitgaansgelegenheid heimelijk gedrogeerd wordt met het doel haar seksueel te misbruiken, werd in de jaren negentig een kwestie op zich: verkrachtingsdrugs of *rape drugs* werden een veelbesproken gevaar, maar de, vaak uit etnische minderheden afkomstige, daders uit de

blankeslavinnenepisode ontbreken. De daders zijn gezichtsloos en spelen een ondergeschikte rol in de verhalen: 'Iedereen kan het zijn.' Het gevaar schuilt in de drug.

Uit de analyse van Nederlandse krantenberichten en forumdiscussies over verkrachtingsdrugs (1999-2008) bleek dat in beide media vermeende slachtoffers niet altijd als 'ideaal' werden gepresenteerd; de meeste twijfel aan hun onschuld was te vinden op de forums.

Stereotypen van onschuldige vrouwelijke slachtoffers (en, in mindere mate, berekenende mannelijke daders) zijn, zoals op basis van de literatuur ook te verwachten viel, sterk aanwezig in de nieuwsmedia. In online discussies is het beeld veelvormiger: gebruik van alcohol en drugs geldt hier niet als problematisch, maar sceptici trekken frequent de integriteit van de slachtoffers in twijfel. Het nieuwsdiscours kenmerkt zich door de zwart-wittegengstelling tussen 'echte' en 'slechte' slachtoffers; het discours van online forums kent meer grijstinten.

Nieuws en online forums vertegenwoordigen in dit opzicht parallele werelden, beheerst door andere normen en belangen. Nieuwsmedia negeren grotendeels de twijfel aan de ernst van *drug rape* die prominent aanwezig is op internetforums en in reacties op nieuwssites (en die ook geuit wordt in medische studies als die van Beynon et al., 2008 en sociologische als die van Burgess et al., 2009). In dit opzicht presenteerden nieuwsmedia een onvolledige afspiegeling van de maatschappelijke discussie over dit onderwerp.

Discussiedeelnemers van hun kant negeren de waarschuwingen van politie en hulpverleners in de media; ook mediagenieke zaken als die van de 'valiumverkrachter' Johan Frederik S. spelen in het forumdiscours geen rol van betekenis.

Pathos in de casus-Smileybende

In retorisch perspectief is de Smileysage gebruikt als wreedheidstoop: het verhaal en ook losse elementen eruit (de verminking, de strikvraag) zijn beproefde middelen om de Ander te karakteriseren als onmenselijk wreed. Als middel om maatschappelijke problemen te typeren met een emotionerend verhaal is de sage echter alleen in vernaculaire omgevingen benut: noch gevestigde claimsmakers als politici en politie en justitie, noch de nieuwsmedia als secundaire claimsmakers, hebben het verhaal op deze wijze gebruikt. Wel resoneert in online discussies over het verhaal het mediadiscours over geruchtmakende contemporaine vormen van criminaliteit.

De Smileysage van 2003 is de Nederlandse verschijningsvorm van een internationaal verspreid verhaaltipe en van internationaal verspreide motieven. De 'werkzame bestanddelen' – een etnische jeugdbende, zinloos geweld en groepsverkrachting – zijn alle drie terug te vinden in het maatschappelijke probleem van etnisch geweld zoals dat in Nederland vorm kreeg in de eerste jaren van de 21e eeuw. Centraal hierin staan zorgen over vormen van misdaad die worden gepleegd door allochtone, met name Marokkaanse jongeren: zinloos geweld, overlast, groepsverkrachting en loverboy-

praktijken. De Smileysage is hiervan de overtreffende trap: een ongeautoriseerde, vernaculaire hyperbool voor geïnstitutionaliseerde problemen.

In online discussies wordt het verhaal onder meer gebruikt als virtuele brandoefening: wat zou je doen als je zelf belandde in dit worstcasescenario? Hoe kun je dergelijke, ook minder heikele, situaties voorkomen? Daarnaast is het als extreem voorbeeld geschikt om te debatteren over de ernst van straatgeweld door allochtonen.

Synthese pathos

Beide sagen, ‘gedrogeerd en misbruikt’ en de Smileybende, zijn gebruikt als retorisch middel om de gevaren van de heterosociale ruimte te construeren, de openbare ruimte waarin personen van beide geslachten en van verschillende sociale en etnische herkomst elkaar ontmoeten. Het ‘gedrogeerd en misbruikt’-motief heeft daarbij het grootste politieke succes gehad: het ondersteunde de claims die in verschillende landen en perioden resulteerden in de institutionalisering van maatschappelijke problemen (blanke-slavinnenhandel, loverboys, verkrachtingsdrugs).

Dit politieke gebruik van sagen is in het onderzochte materiaal vooral te vinden in het nieuws. Het verschil tussen berichtgeving en internetdiscussies over misdadafsagen is te karakteriseren als een verschil tussen het politieke en het persoonlijke, tussen *claims-making* en *sense-making*. Het nieuws geeft de gezichtspunten weer van gevestigde partijen die het probleem definiëren met het oog op beleid, terwijl internetdiscussies een collectieve poging zijn om persoonlijke ervaringen te duiden.

In internetdiscussies bleken beide sagen, in de bekende frase van Leví-Strauss, ‘goed om mee te denken’ over de persoonlijke consequenties van actuele maatschappelijke problemen. Het is juist de onzekere waarheidsstatus van de verhalen over verkrachtingsdrugs en over de Smileybende, die ze zo geschikt maakt om te praten over de risico’s op straat.

10.4 Nieuws, online discussies en de gezagscrisis

Geen verhaal zonder moraal. Uit dit onderzoek naar monsterlijke verhalen in nieuwsmedia en online discussies kunnen lessen worden getrokken voor de journalistieke beroepsgroep. Met de nodige bescheidenheid, vanwege het beperkte aantal casussen, noteer ik er enkele, van vaste patronen in de journalistieke omgang met nieuws- en informatiebronnen tot fundamentele vragen over de journalistieke epistemologie.

Het gezag van mainstream nieuwsmedia als leveranciers van betrouwbare, geautoriseerde kennis staat onder druk. Deze gezagscrisis is onderdeel van een bredere vertrouwens kloof tussen burgers en instituties. Deze kloof wordt echter vaker verondersteld dan aangetoond. De casestudy’s van twee omstreden misdadafverhalen bieden de gelegenheid om van nabij te volgen in hoeverre burgers (hier: discussiedeelnemers op webforums) het gezag van mainstream nieuwsmedia erkennen.

De conclusie moet journalisten wel teleurstellen: in discussies over de Smiley-bende bewijzen de deelnemers slechts lippendienst aan de autoriteit van het nieuws, in discussies over verkrachtingsdrugs wordt het nieuws zelfs grotendeels genegeerd. In de eerste casus kenden discussianten aan nieuwsmedia vooral een symbolische autoriteit toe: zowel debunkers als believers beroepen zich op nieuwsmedia, niet vanwege de inhoud van de berichtgeving (die uitsluitend de debunkers steunt), maar omdat zo'n verwijzing een geijkte zet is om het eigen ethos te versterken. Uit een enquête bleek bovendien dat de unanieme ontkenning door de nieuwsmedia nauwelijks had bijgedragen aan het ongelooft in het verhaal.

Voor deelnemers aan discussies over verkrachtingsdrugs bleek het nieuws irrelevant: debunkers en believers op webforums vertrouwden vooral op hun eigen expertise en negeerden zowel de waarschuwingen van nieuwsmedia als die van politie en drugsvoorlichting.

Dit gebrek aan vertrouwen in mainstream media is niet alleen impliciet aanwezig, maar wordt ook regelmatig uitgesproken. Ook deelnemers aan discussieforums doen in die zin aan grenswerk, door hun procedures van kennisverwerving te stellen boven die van concurrerende kennisproducenten zoals traditionele nieuwsmedia. Twee kritische Partyflockers in een discussie over verkrachtingsdrugs (23 dec. 2002):

DarkHelmet

[...] De verhalen die je vaker hoort, of zelfs in de krant leest blijken nergens op gebaseerd te zijn, dan puur gissen of aanhalen van indianenverhalen. [...]

TheLawyer

Media blaast alles op dat is toch algemeen wel bekend..... [...]

TheLawyer

Wat boeit zo'n topic nou hehe dit is geen media ofzo hoor en hier zal de media echt zijn onfi [info, PB] nie vandaan halen en eigenlijk lezen ze dan wat meer over de waarheid (niet dat ze dat gebruiken ofzo) [...]

Hoewel de onderzochte media zich niet richten op de groep die we op forums ontmoeten (de krantenlezer vergrijst, terwijl de onderzochte forums vooral door jongeren worden bezocht), wijzen deze bevindingen op de kloof tussen het vernaculaire domein en het domein van het nieuws. Journalisten zeggen te schrijven voor 'Tante Truus van driehoog achter', maar ze luisteren vooral naar instituties, zo luidt al sinds de jaren zeventig een van de meest robuuste bevindingen van onderzoek naar journalistiek bronnengebruik (Gans 1979; Reich 2009; Schudson 2003:150).

In alledaagse nieuwsjournalistiek (te onderscheiden van onderzoeksjournalistiek) beroepen journalisten zich op een beperkt aantal bronnen, die ze bovendien vertrouwen

(Breuning 2010; Ettema & Glasser 1984; Reich 2009). Institutionele bronnen hebben de voorkeur, omdat deze een regelmatige stroom nieuws garanderen, die bovendien geen verificatie behoeft: zij leveren geautoriseerde kennis, ‘pre-justified accounts of “what is”’ (Ettema & Glasser 1984:10; vgl. ook Tuchman 1972).

Tegenover deze officiële bronnen staan de vernaculaire, in deze studie vertegenwoordigd door forumdiscussies. Deze hebben geen woordvoerders, sturen geen persberichten en zijn mede daardoor voor journalisten minder bruikbaar als nieuwsbron. Samen met informele conversatie zijn online forums voor journalisten de typische bron van broodjeaapverhalen.

Op basis van de onderzochte casussen kunnen vraagtekens worden geplaatst bij de veronderstelde betrouwbaarheid van officiële bronnen, de veronderstelde onbetrouwbaarheid van vernaculaire bronnen en de eenzijdige keuze voor de eerste boven de tweede.

Journalisten hebben in beide casussen grotendeels dezelfde strategie gevolgd. Ze hebben zich bij hun beoordeling van de kwestie laten leiden door een beperkt aantal gevestigde, niet al te moeilijk vindbare autoriteiten en hebben discussies op internetforums genegeerd of afgedaan als broodjeaapverhalen. In beide casussen was de berichtgeving grotendeels routineus: onderzoeksjournalistiek ontbreekt, hoewel het probleem verkrachtingsdrugs daar zoals we zullen zien wel voor in aanmerking komt.

Beoordeeld aan de hand van journalistieke normen van volledigheid en evenwichtigheid heeft deze praktijk in het geval van de Smileybende bevredigend gewerkt: ook uitvoeriger onderzoek had geen aanwijzingen voor het bestaan van een Smileybende aan het licht gebracht die naar journalistieke maatstaven stand houden.

In het geval van verkrachtingsdrugs ligt dat anders. De frequent geuite scepsis in forumdiscussies was niet alleen omwille van zichzelf nieuwswaardig, maar had journalisten ook op het spoor kunnen zetten van officiële bronnen die dezelfde scepsis uiten, zonder daarbij de publiciteit te zoeken. Medici hebben in talrijke publicaties beweerd dat slechts een fractie van degenen die menen met het oog op verkrachting gedrogeerd te zijn met GHB of rohypnol inderdaad het slachtoffer zijn van verkrachtingsdrugs. Ook onder Nederlandse politieagenten bleek sterke twijfel te bestaan over aangiften van onvrijwillige bedwelming, een scepsis die aan officiële uitingen van de politie niet viel af te lezen.²³² Hier hebben journalisten nieuws laten liggen.

Hoewel het gebruik van sociale media als nieuwsbron veel besproken wordt door de beroepsgroep, wordt er in de praktijk op een beperkte manier gebruik van gemaakt. In de onderzochte casussen zijn berichten op internetforums wel gebruikt als illustratie, maar niet als bron voor nieuws, of als middel om toegang te krijgen tot het discours van een bepaalde sociale groep.

232 Hulsenbosch et al. (2008) deden een verkennend onderzoek waarvoor zij zes agenten van drugs- en zedenafdelingen interviewden.

Hoewel de opleiding van journalisten het nieuws dat zij produceren minder sterk beïnvloedt dan hun werkrouines doen (vgl. het *hierarchy of influences*-model van Shoemaker & Reese 1996), zou het de kwaliteit van het nieuws ten goede komen als journalisten tijdens hun studie al vertrouwd raakten met retorica, de rol van het nieuws in de constructie van sociale problemen, en narratieve folklore. Een journalist behoeft geen communicatiewetenschapper, socioloog of folklorist te zijn, of zelfs een combinatie daarvan, evenmin als hij een statisticus hoeft te zijn om getalsmatige informatie te beoordelen en te verwerken (Koetsenruijter & Berkenbosch 2006).

Inzicht in de retorica kan (aankomende) journalisten bijvoorbeeld leren bron-aanduidingen te relativiseren. De aanprijzing ‘uit betrouwbare bron’ is evenzeer een retorische zet om het eigen ethos te versterken als het denigrerende ‘vriend van een vriend’ dat is. De afkeuring in ‘vriend van een vriend’ richt zich zowel op het gebrek aan officiële status van die ‘vrienden’ als op de indirecte band tussen de verteller en het gebeurde: het is informatie uit de derde hand. Het laatste kan echter ook van veel nieuws worden gezegd, dat berust op informatie van een bron van een bron (van een bron...).

Enige kennis van de sociologie en geschiedenis van sociale problemen, en van de manier waarop exemplarische verhalen over ideale slachtoffers en daders worden gebruikt om deze te construeren, kan journalisten leren claims over problemen als loverboys en verkrachtingsdrugs te zien als dat wat ze ook zijn: pogingen van partijen met bepaalde belangen om anderen te overtuigen van de ernst van ‘hun’ probleem. Een dergelijk sociologisch en historisch besef hoeft niet te leiden tot krachteloos relativisme, maar kan juist aanzetten tot een vollediger en kritischer berichtgeving.

Ten slotte zou wat basale kennis van de inhoud en processen van narratieve folklore, met name sagen, nuttig zijn voor journalisten. Ik heb wel eens, half in ernst, voorgesteld journalisten naar analogie van de spellingchecker uit te rusten met een sagenchecker, software die alarm slaat zodra er een omstreden verhaal op het scherm verschijnt (Burger 2004:90). Dat was geen goed idee, zoals Theo Meder terecht opmerkte:

Een ‘sagenchecker’ bestaat niet. Het zou ook niet zoiets zijn als een ‘spelingschecker’, maar eerder zoiets als een ‘viruschecker’. Een goed computervirus slaagt erin om de viruschecker te omzeilen. De checker hobbelt namelijk altijd achter de feiten aan en brengt alleen oude bekende virussen tot staan. Ik bedoel dit als troost: journalistieke voorzichtigheid is geboden, maar ondanks dat zal het gebeuren dat een journalist soms in een sterk verhaal trapt... en dat is geen ultieme schande (Meder 2004:112).

Kennis van de zojuist genoemde gebieden zou journalisten echter voorzien van inzichten waarmee ze het professionele wantrouwen dat ze graag belijden beter waar kunnen

maken, in een bewustere, kritischer omgang met een scala aan verhalen: ‘broodjes aap’, verhalen over en van misdaadslachtoffers, verhalen op online forums en verhalen van morele kruisvaarders en andere claimmakers.

10.5 Aanbevelingen voor verder onderzoek

Deze studie van misdaadsagen laat zien hoe benaderingen uit de folkloristiek en uit *journalism studies* elkaar kunnen aanvullen en hoe beide verenigd kunnen worden onder de paraplu van de retorica. Daartoe werd een retorisch analysemodel ontwikkeld dat is toegepast op twee casussen. Deze benadering kan nog verder worden uitgebreid. Enkele suggesties:

Uitbreiding van het analysemodel

In beginsel kan elk standpunt ondersteund worden met de drie overtuigingsmiddelen die Aristoteles onderscheidde, ethos, logos en pathos. Op basis van verkennend onderzoek van het casusmateriaal heb ik me echter in de analyse van de retorica van de waarheid geconcentreerd op ethos en logos en in de analyse van de retorica van de waarde op logos en pathos. Onderzoek van andere casussen zou moeten uitwijzen in hoeverre deze beperking algemeen is en in hoeverre zij is verbonden aan de geselecteerde casussen.

Verzameling en studie van online discussies over sagen

Folkloristen hebben zich tot nu toe betrekkelijk weinig beziggehouden met het *vernacular web* als toegang tot debatten over de waarheid en waarde van sagen. Internet-etnografen en -sociologen zijn hen ver vooruit in het gebruik van deze bronnen. Voor de bestudering van de *processen* van narratieve folklore – in tegenstelling tot die van de afzonderlijke verhaaltteksten – valt hier nog een uitgestrekt veld te ontginnen. Waar de Verhalenbank van het Meertens Instituut (www.verhalenbank.nl) nu vrijwel uitsluitend afzonderlijke items opslaat en toegankelijk maakt voor onderzoek, zouden daarom ook complete discussies moeten worden bewaard.

Vernaculaire en officiële sagen gelijkelijk bestudeerd

Folkloristen richten zich in sagenonderzoek betrekkelijk eenzijdig op verhalen die zij zelf niet geloven, in informele omgevingen verteld door mensen die er wel in geloven. Voor een evenwichtiger beeld van het sagenproces verdient het aanbeveling om verhalen van debunkers en sceptici op dezelfde wijze te onderzoeken als die van believers, en om ook verhalen op officiële vertelvelden zoals wetenschap, beleid en rechtspraak te onderzoeken met hetzelfde analyseapparaat als vernaculaire sagen.

Een mogelijke casus voor zo'n studie is het debat over nut en gevaar van vaccinaties zoals dat in Nederland de afgelopen jaren onder andere is gevoerd over de

inenting tegen de Mexicaanse griep en vooral over de vaccinatie van meisjes tegen HPV, het virus dat baarmoederhalskanker kan veroorzaken. Studies hiervan hebben zich tot nu toe vooral gericht op het discours of de argumentatie van hetzij verontruste burgers, hetzij overheid en wetenschap, maar niet op het gebruik van exemplarische verhalen en andere retorische middelen door beide partijen.

Een andere mogelijke casus vormen de samenzweringstheorieën over de aanslagen van elf september en andere gebeurtenissen, die op officiële vertelvelden worden afgedaan als onzinnig en op webforums uitgebreid worden bediscussieerd.

Zichtbaar veldwerk op webforums

In dit onderzoek vormden online discussies de belangrijkste bron voor het vernaculaire debat over de onderzochte misdaadsagen. Op bescheiden wijze is ook gebruik gemaakt van etnografisch onderzoek. Deze methode kan op verschillende manieren worden aangevuld en uitgebreid.

Discussies op webforums zijn onderzocht door middel van kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse. Ik heb me in dit deel van de studie opgesteld als *lurker*, of positief gezegd als onzichtbare veldwerker, en daarmee afgezien van de informatie en inzichten die kunnen voortkomen uit rechtstreeks contact met de onderzochte groep. In een meer etnografisch onderzoek zouden de conclusies die hieruit getrokken zijn middels *member checks* kunnen worden teruggekoppeld naar de onderzochte groepen. Ook zou de tekstanalyse kunnen worden aangevuld met online participatie en offline interviews, zoals bijvoorbeeld De Koster (2008, 2010) dat deed in zijn onderzoek naar virtuele gemeenschappen van gereformeerde homo's en van sympathisanten van extreem-rechts.

Ook focusgroepenonderzoek behoort tot de mogelijkheden: hiermee zouden online discussies op webforums (schriftelijk, asynchroon en vaak anoniem) vergeleken kunnen worden met discussies in kleine, informele groepen (mondeling, synchroon en face-to-face) om na te gaan welke eigenschappen typerend zijn voor alle vernaculaire discussies over sagen en welke eigen zijn aan het specifieke medium.

Aanknopingspunten hiervoor zijn te vinden bij Brummett (2011:260, 262), die veronderstelt dat ethotechnieken in online discussies belangrijker zijn dan in face-to-face uitwisselingen: in online discussies zou een 'rhetoric of representation' heersen, omdat de mogelijkheid ontbreekt om beweringen aan de werkelijkheid te toetsen. Oegema et al. (2008) belichten op basis van grootschalige automatische inhoudsanalyse het polariserende karakter van online discussies over politiek.

Sagen op het vertelveld van de fictie

Dit boek concentreerde zich op de vertelvelden van nieuws en online discussies, en betrok fictie slechts zijdelings in de analyse. Uit het hoofdstuk over de New Yorkse naaldprijksagen uit 1913 bleek echter dat ook speelfilms en feuilletons een veld vormden waarop exemplarische verhalen werden verteld die motieven deelden met verhalen

uit het nieuws en die hun legitimiteit ook voor een belangrijk deel ontleenden aan dat nieuws. Deze interactie tussen de populaire cultuur van films, tv-series, jeugdromans, strips en andere fictie en die van vernaculaire debatten en nieuws verdient meer aandacht. Te denken valt aan de rol die jeugdromans en soapseries hebben gespeeld bij de constructie van misdaadproblemen als loverboys, vrouwenhandel en eerwraak.

Ook een categorie van populaire *non*-fictieboeken verdient meer aandacht: de autobiografische of semi-autobiografische boeken van slachtoffers van (seksueel) geweld: eerwraak, uithuwelijking, loverboys, vrouwenhandel. Wat is de retorica van deze geschiedenissen? Hoe resonanceert het nieuws erin en hoe worden ze op hun beurt aangewend in het nieuws? Een eerste aanzet voor een analyse is te vinden in Janssen & Sanberg (2010), historisch perspectief biedt Schrover (2011).

Ostension: hoe daden sagen waar kunnen maken

Dit onderzoek concentreerde zich op de retorica van misdaadsagen: de manier waarop *woorden* verhalen waar maken. Zijdelings kwam ter sprake dat ook *daden* verhalen waar kunnen maken, een fenomeen dat folkloristen kennen als *ostension*. Sagen kunnen dienen als scenario voor (mis)daden. In paragraaf 8.5 zijn voorvallen beschreven waarbij kinderen zichzelf op straat voordeden als leden van de Smileybende, en waarbij anderen zichzelf verwondingen toebrochten om slachtoffer te lijken van deze bende. De verbanden tussen informele verhalen en discussies, nieuws en dergelijke gevallen van *acting out* verdienen nadere studie (Burger 2008).

Op het moment dat ik deze alinea's schrijf, brengen nieuwsmedia alarmerende berichten over basisschoolleerlingen in Den Bosch die gewelddadige rituelen zouden kopiëren van de Latijns-Amerikaanse bende MS 13.²³³ Als inwijding zouden ze andere kinderen dertien seconden lang in elkaar schoppen. Inspiratie hiervoor ontlene ze, volgens een brief die een schooldirectie aan ouders stuurde, aan verhalen op internet.

Kort daarvoor maakte een vergelijkbaar probleem furore in kranten, actualiteitenrubrieken en sociale media: de bangalijsten – ‘een soort hitparade van meisjes die zogenaamd de grootste sletten zijn van de school’.²³⁴ De lijstjes werden onder meer verspreid via Twitter. Het moet inmiddels bekend klinken: meisjes die zedelijk gevaar lopen in de openbare ruimte van het schoolplein en van internet. De heterosociale ruimte kent geen grenzen meer: ‘Het zal je maar gebeuren. Sta je plots als jong meisje op internet op een zogeheten bangalijst. Daardoor ben je gebrandmerkt als slet, als makkelijk meisje, voor de rest van je leven en tot in alle uithoeken van de wereld’ (AD, 27 maart 2012).²³⁵

233. Bijvoorbeeld: Gewelddadige benderituelen basisscholieren in Den Bosch. *AD/Algemeen Dagblad*, 12 apr. 2012. Vgl. Best & Hutchinson 1996; Fine & Ellis 2010:113-115.

234 Spiegel voor pubermeiden. *BN/De Stem*, 21 apr. 2012.

235 Van Zon, H. Bangalijst achtervolgt slachtoffer voor altijd. *AD/Algemeen Dagblad*, 27 maart 2012.

Het fenomeen van de bangalijsten verscheen eind maart 2012, en was eind april alweer uit het nieuws verdwenen. Binnen die periode doorliep het de hele cyclus van claimsmaking met behulp van een extreem en betwist voorbeeld, discussie tussen verontruste burgers en debunkers, en een mislukte poging tot institutionalisering door de politie. Verschillende nieuwsmedia meldden, volgens latere berichten ten onrechte, dat een dertienjarig meisje uit Pijnacker zelfmoord had gepleegd omdat haar naam voorkwam op een bangalijst. Diverse politiekorpsen moedigden meisjes aan om aangifte te komen doen wegens smaad, maar werden twee dagen later al teruggefloten door de Raad van Korpschefs: zo'n aangifte had alleen zin bij ernstige privacyschendingen. Commentatoren merkten op dat 'slettenlijstjes' geen verschijnsel waren dat samenhang met nieuwe media of zedenverwildering onder de jeugd, maar al zo oud als Pompeï.²³⁶

Uit diezelfde nieuwe media kan opgemaakt worden dat zowel de discussies over de bangalijsten als de voorbeelden ervan die via Twitter circuleren, stammen van *na* de aandacht die de mainstream media aan het fenomeen besteedden.²³⁷ Op grond daarvan kun je ze karakteriseren als voorbeelden van ostension.

Ostension is een schakel in de verspreiding van verhaaltypen en -motieven van het ene vertelveld naar het andere: nieuws kan de opleving van een sage triggeren; die sage kan door ostension tot leven worden gebracht, wat weer wordt gerapporteerd in media als nieuws, wat de sage weer versterkt – enzovoorts.

In een postmoderne wereld, die verzadigd is van media, zijn misdaden en hun representaties niet van elkaar te scheiden in simpele oorzaak- en gevolgschema's. Mediabeelden van misdaad zijn evenzeer afspiegeling als model; deelnemers aan gecriminaliseerde subculturen modelleren hun gedrag naar voorbeelden uit de media en inspireren door hun daden en uitingen tegelijkertijd nieuwe actualiteitenprogramma's, videoclips en andere mediaproducten. We leven in een spiegelpaleis, 'an infinite hall of mediated mirrors' (Ferrell & Sanders 1995:14), vol beelden van beelden en verhalen over verhalen.

236 Bronnen onder meer: Meisje uit Pijnacker pleegt zelfmoord 'om bangalijst'. www.ad.nl/ad/nl/1040/Den-Haag/article/detail/3232860/2012/03/29/Meisje-uit-Pijnacker-pleegt-zelfmoord-om-bangalijst.dhtml, geraadpleegd 16 apr. 2012; van Essen, Marieke en Gozems, Etienne. Onderzoek naar bangalijst; Politie in actie na zelfmoord van Livia (13) uit Pijnacker. *De Telegraaf*, 30 maart 2012; Politie: doe aangifte tegen sekslijst. ANP, 29 maart 2012; Niet meteen naar politie om bangalijst. ANP, 31 maart 2012; Duits, Linda (2012). Zorgen om bangalijsten gaan niet om hoeren maar om hysterie. www.dejaap.nl/2012/03/27/bangalijsten,geraadpleegd 1 mei 2012; Flohr, Miko (2012), Banga banga in Pompeii. www.dejaap.nl/2012/03/29/banga-banga-in-pompeii/, geraadpleegd 1 mei 2012.

237 Persoonlijke mededeling Theo Meder, 11 apr. 2012.

